

A TUDÁSALAPÚ TÁRSADALOM KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

FARAGÓ Péter

MTA Szociológiai Intézet
H-1014 Budapest, Úri u. 49.; e-mail: peter.farago@meh.hu

Tamás Pál (szerk.): *A tudásalapú társadalom kialakulása Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.

Az ÚMK egyik legújabb kiadványa a tudástársadalom paradigma hazai képviselőinek interdiszciplináris tanulmánykötete. A tudástársadalom, vagy más néven tudásalapú társadalom paradigma képviselői általában igen sokféle társadalomfilozófiai vagy ideológiai álláspontot képviselhetnek, egyben azonban mindannyian megegyeznek: a tudást tekintik a mai gazdasági viszonyok, vagyis az (új)kapitalizmus motorjának. A tőke növelésének legfontosabb eszköze már nem pusztán a termelés fokozásában, új piacok fellelésében és az eladások növelésében rejlik, hanem az emberi erőforrás fejlesztésre, vagyis az oktatásra, képzésre, továbbképzésre nagymértékben támaszkodó innovációs folyamatokban. Továbbá a tudásalapú társadalom paradigma kéz a kézben jár az ún. információs társadalom paradigmával, amely a tudás technicizálódását, virtualizálódását hirdeti. Az infokommunikációs technológiák általánossá válásával a tőke is új teret talált magának: számítását éppolyan jól megtalálja a technikai eszközök piacosításában, mint a virtuális terek betöltésében.

A Tamás Pál által szerkesztett kötetben található tanulmányok átmetszik a tudástársadalom paradigma fent felsorolt (gazdasági, fejlesztési, oktatási) szempontjait. A kötetben éppúgy olvashatunk a társadalmi változások dinamikájáról, az oktatásról és az innovációról, mint az információs technológiák hatásmechanizmusairól.

Farkas János írása a tudástermelés problémájával foglalkozik, miközben kritikai álláspontot igyekszik elfoglalni. Farkas egyszerre törekszik eszmetörténeti összefoglaló készítésére és saját gondolatainak kifejtésére. Álláspontja szerint korunk inkább nevezhető a tudás társadalmának, mint pusztán információs vagy kommunikációs társadalomnak. A tudástársadalom kifejezést azonban sokkal inkább *Sollen* értelmében használja, mintsem a jelenlegi helyzet leírására. A fogalom itt inkább normatív értelemben, s kevésbé deskriptív módon jelenik meg. A szerző egy olyan társadalmi ideált helyez maga elé, amelyben a tudás a társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésének eszköze, s mint ilyen, az alacsonyabb társadalmi osztályban élők számára lehetővé teszi a pozitív mobilitást.

Az írás állítása az is, hogy a tudástársadalom átalakítja a korábban egyszerűen iparinak nevezett társadalmat – posztmodern és posztindusztriális társadalom alakul ki. A (tudományos) tudás pedig a posztindusztriális társadalom motorja – állítják a klasszikus szerzők. Az írás második felében Farkas János szembehelyezkedik a mainstream

gondolkodókkal, és amellet érvel, hogy a tőkés gazdasági rend, a kapitalizmus, felülírja a tudás és tudomány hatalmát jövendő elméleteket. A „posztipari” kifejezés nem jogos, hiszen az ipari logika nem tűnik el, az ipari lét és az ehhez kapcsolódó fogyasztás a kapitalizmus lényegéből fakad.

Farkas harmadik, nem részletezett állítása a társadalom állapotára vonatkozik: eszerint a posztmodern társadalom egyre inkább meghatározatlan társadalmi alakzattá válik. Vagyis miközben Farkas kiáll a tőkeviszonyok, az ipari termelés folyamatosságának klasszikus kapitalista elképzelése mellett, elutasítani látszik a (marxi) osztálytársadalom koncepcióját. Az osztálytársadalom elutasítása igen népszerű az információs- és tudástársadalom híveinek körében, s az internet-analógiát alkalmazva előszeretettel nevezik hálózattársadalomnak, korunk társadalmát. Komolyan felvetődik a kérdés, hogy mivel igen plauzibilis Farkas észrevétele az ipari viszonyok fennmaradását illetően, lemondhatunk-e végérvényesen az ehhez kapcsolódó osztálytársadalom modellről, vagyis áthidalható-e a két társadalomelmélet közötti szakadék.

Manuel Castells és Pekka Himanen közös - sokat vitatott - könyvében tette népszerűvé a jóléti társadalom ún. Finn-modelljét. A tudástársadalomban is mintaként szolgáló skandináv országot vette példaként Tamás Pál is, amikor saját tapasztalatait igyekszik megosztani az olvasókkal. Tamás tudományos esszéjében a Finn-modellt a lehetséges gazdasági-társadalmi felzárkózási stratégiák egyik figyelemreméltó példaként mutatja be. A '90-es évek óta a finn gazdaságpolitika – először makro, majd mikroszintű tervezést követően – a csúcstechnológiák fejlesztésére koncentrált, s mára nemzetközi versenyképességét az EU legjobbjai között tartják számon. A csúcstechnológia legnagyobb mértékben itt információs technológiát jelent, amely világszponylatban is jelenleg az egyik legjobban fejlődő ágazat. Az USA fejlődésének is egyik motorját jelenti az ICT szektor, de amíg az USA inkább az ICT-felhasználásban jár élen, a finnek fejlődése az ICT-termelésből fakad. Ez a kedvező állapot ugyanakkor nem jelenti a fejlődés fenntarthatóságát is – hangsúlyozza Tamás –, Finnországnak nagyon sokat kell tennie ahhoz, hogy előnyös helyzete fennmaradjon.

A hazai és finn helyzet közötti különbségeket tárgyalva kiderül, hogy a hozzánk hasonlóan kis finn nemzet magára mint a globalizációt befolyásolni képes tényezőként tekint, a magyar szemlélet inkább a passzív „elszenvedő” szerepébe tűnik belenyugodni. További különbség a két ország között, hogy Finnországban viszonylag kicsik a társadalmi különbségek, és erősen él az összetartozás és kölcsönös bizalom tudata, amelyet az élő protestáns erkölcsiség determinál mind a mai napig. Azzal, hogy az előbbieken túl a Finn-modell magába foglalja a K+F állami szintű támogatását, az alap kutatások állami és magánszektor által is ösztönzött növekedését, valamint az oktatás EU átlag feletti fejlesztését, olyan mintát hoztak létre, amely követendő példa lehet a felzárkózó közép-európai országok számára is. Az írást záró angol nyelvű ábrák kissé szervesen kapcsolódnak a szöveghez, de ez semmit sem von le a tanulmány értékéből, érdekességéből.

A könyv oktatással foglalkozó része négy igen figyelemre méltó tanulmányt tartalmaz. A Kozma Tamás, Barta Ágnes, Híves Tamás és Radácsi Imre kutatócsoport által közölt igen alapos tanulmány a '90-es évek óta eltelt másfél évtized oktatásszociológiai tapasztalatait dolgozza fel. A szerzők paradigmához tartozását bizonyítja a „tudás-vagyon” fogalom bevezetése, melyet a társadalmi pozíció legfontosabb meghatározójaként tartanak számon. A rendszerváltás óta eltelt 15 év legfontosabb ok-

tatási változásait a középfokú oktatás általánossá válásában, a szakképzés közoktatásból történő kivonásában, a tömeges közoktatás támogatásában és a life-long learning programban határozzák meg. Az írás erős kritikával illeti a felsőoktatás liberalizálásának programját. Következetlen oktatáspolitikát jelenít meg, amely először szabad utat engedett a legkülönbözőbb közoktatási módszereknek és struktúráknak, majd központosításra törekedett az érettségi és felvételi rendszer egységesítésével, valamint a felsőoktatás közoktatáshoz kapcsolásával.

A demográfiai csökkenés az oktatási intézmények kiürülésével, a gyerekszám csökkenésével jártak az ezredfordulót követően, ezzel ellentétben a felsőoktatásban résztvevők száma meredeken emelkedett az elmúlt években. Az alapfokú oktatás egyik legfontosabb ellentmondásaként és legaktuálisabb problémájaként megállapítják, hogy a „megyék jelentős részében az általános iskolások több mint a fele városiakó, másutt azonban (pl. Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén stb.) a falusi általános iskolások száma másfél-kétszerese a városiakénak” (85.). Ez az alapvető oka annak a társadalmi-politikai feszültségnek, amely az elaprózott kisiskolák központosítási terve keltett. A szerzők a közoktatás szűkítését „tudományos divatnak” tekintik, és európai példákra hivatkoznak akkor, amikor egy éppen ellentétes folyamat elindítását propagálják. A kérdés mindmáig megoldatlanul áll a hatékonyság, a költségtakarékosság, az alkotmányos jogok és az önkormányzati jogok hirdetőinek keresztútjében. A tanulmány még számos érdekes fejezetet tartalmaz a pedagógusok mindmáig rossz anyagi és erkölcsi helyzetéről, a többszereplős iskolafenntartó rendszer nehézségeiről és a szakképzés jövőbeni lehetőségeiről. Egyetlen hiányossága talán, hogy az írás végén található ábrák-térképek fekete-fehérben nehezen értelmezhetőek.

A felsőoktatás jelenlegi helyzetét bemutató munkájában Lukács Péter igen optimistán nyilatkozik a felsőoktatás jelenlegi helyzetéről. Szerinte a felsőoktatási „nem csak kiterjed, hanem megváltozik a társadalmi szerepe” is (128. o.). Álláspontja szerint a felsőoktatásban résztvevők növekedése beleillik a nemzetközi trendbe, még akkor is, ha itthon sokan vitatják a tendencia jótékony hatását. A kritikai álláspont szerint túl sokan végeznek a felsőoktatásban, ráadásul nem olyan szakmára képezik őket, amelyre szükség lenne a piacon. A másik – konzervatív – kritikai álláspont ugyancsak a túlképzést kritizálja, miközben ennek minőségrontó hatására hívja fel a figyelmet. Lukács szerint a valóság cáfolni látszik a kritikákat, hiszen a munkanélküliek aránya a diplomások körében a legalacsonyabb. Ebben ugyan igaza lehet a szerzőnek, érve mégsem cáfolja a kritikákat. A magyar felsőoktatási túlképzés következtében ugyanis olyan túlképzett tömegek jönnek létre, akik ugyan gyakran el tudnak helyezkedni, de messze a képességeik, képzettségük alatti munkát kénytelen elvégezni, mivel a kvalifikált, jó fizetést nyújtó munkahelyek száma korlátozott. Ezzel állandó feszültséggócok keletkeznek a munkahelyeken, mivel a beosztott kvalitása sokszor túlnő főnökei képességein.

A hosszú távú túlképzés azt eredményezheti, hogy rengeteg középfokú végzettséggel elvégezhető munkahelyre diplomásokat ültetnek, akiknek a képzése súlyos milliókba kerül az államnak, ráadásul ezek az emberek megkeseredett „értelmiségiként” tengetik majd mindennapjaikat. A túlképzéssel ugyancsak megnehezül a valódi értelmiségiek nevelő elitképzés helyzete, hazánkban ez jelenleg a Ph.D.-képzésbe látszik visszaszorulni, ami aligha egyezik meg a nemzetközi tendenciákkal. Magát a politikai logikát kellene megváltoztatni, hogy megfelelő számú középfokú szakember legyen

az országban, vissza kellene állítani a középfokú „szakemberség” becsületét, hogy visszatérjenek a fiatalok, s ne erőn felül próbáljanak teljesíteni a felsőoktatásban. Politikai szándék szükséges ahhoz is, hogy megfelelő piaci viszonyok alakulhassanak ki a középfokú végzettségű szakemberek szinten is. Ez az elképzelés nem feltétlenül ellentétes a tudástársadalom eszméjével, de nem támogat egy olyan, a jórészt idealista társadalomtudósok által támogatott társadalomképet, amelyben csak a felsőfokú munkaerőképzésre koncentrálunk, miközben a munkaerő piac más szintjein hiányt és társadalmi elégedetlenséget termelünk. A veszélyek komolyak, hiszen az alacsonyabban képzett munka becsületének elvesztésével ezeket a munkákat már csak bevándorlók és feketemunkások hajlandóak elvégezni, amíg a haza munkanélküliek inkább a szociális hálóra bízzák magukat – ez valóban európai tendencia.

A Life-long Learning (LLL) gondolat csíráiban már Konfuciusznál is megtalálható – írja Csizmadya Adrienne. Írásából fény derül a magyar helyzetre, a szak- és felnőttképzés átalakításának tendenciáira és az uniós példákra, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja az LLL térnyerésének valódi okait. A konfuciuszi példa sántít, hiszen a klasszikus kultúrákban a tanulást és nevelést a gondolkodás és az erkölcs állandó „karbantartás” jelentette, s nem a gyakorlati képességek és kreativitás fejlesztése. Az LLL az élethosszig tartó piacképes technokrata képzést jelenti, olyan szakemberek „előállítását” és „átalakítását”, akik képesek az egyre nehezebb munkaerőpiaci helyzetben – a felsőoktatási túlképzés közepette – újra és újra munkát találni. Az LLL nem csodaszer, hanem egy ideológiailag is jól kikövezett kísérlet arra, hogy a kapitalizmus egyre zordabb viszonyai között se növelje a statisztikákban rosszul mutató munkanélküliek számát.

Igen izgalmas Tamás Pál második tanulmánya is, amely a tudósok el- és bevándorlásáról, a tudományos diaszpórákról szól. A 20. századra oly’ jellemző „szakítás” az óhazával motívum már koránt sem olyan erős” – írja Tamás (161. o.). A kapcsolati hálók jó része az ICT térnyerésével fenntartható. Sőt, az újabb irodalmak alapján kijelenthető, hogy a tudósok egy része inkább visszavándorol, vagy időről időre hazatér. Legnagyobb számban ma az indiai és kínai tudósok vándorolnak ki az USA-ba, de nagy számban maradnak a tajvani és dél-koreai diákok is, az európai diákok viszont már jóval kisebb arányban akarnak kint maradni. A külföldre távozás egyik jelentősége, hogy a megszerzett extra tudástőkét a hazatérő tudós képes legyen adaptálni az ott honi viszonyokhoz. Ezt is figyelembe véve az (ideiglenes) elvándorlás tendenciája már nem hogy káros, de kifejezetten hasznos lehet az anyaországnak is. A visszatérő kutatók számára a kibocsátó országnak jó életlehetőséget és kutatási feltételeket kell biztosítania, hogy meg is tartsa a hazatelepülőket – ebben hazánknak még sok tennivalója akad.

A könyv harmadik fejezetének három tanulmánya is az innovációs és a K+F kérdéssel foglalkozik. Havas Attila írása elméleti megalapozást nyújt a nemzeti innovációs rendszer (NIR) lehetséges fejlődési irányaihoz. A nemzetközi összehasonlító táblázatból megerősítést nyer az a közvélekedés, hogy a gazdasági felzárkózás az innovációt előtérbe helyező országoknak sikerült a legjobban. A már közhelyességig ismételt országok sorolhatók fel példaként: Írország, Spanyolország, Portugália, a Koreai Köztársaság és Japán. A közép-európai országok gazdasági helyzete (egy főre jutó GDP) az ’50-es évekhez képest általában romlott, Magyarország esetében a ’90-es évek átmeneti romlását követően nagyjából visszatért az ’50-es évek szintjére. Havas az aktu-

ális gazdaságpolitikával szembehelyezkedve a külföldi vállalatok K+F költségeinek a csökkentése helyett a magyar K+F teljesítményt javító kormányzati intézkedéseket látna szívesen. A szerző ugyancsak élesen bírálja az innovációt kulturális tényezőként megfogalmazókat, és határozottan kiáll a hazai innovációs kiadások növelése mellett. Aggasztónak tartja, hogy hosszú ideje nem készültek nemzetközi mércével is elfogadható K+F elemzések, amely így nem támogatja megfelelően a hazai K+F-re amúgy is kevés figyelmet szentelő döntéshozói oldalt. Az írás a hazai mellett az uniós fejlődési irányokat is körültekintően részletezi.

Nyiri Lajos írása éppen a Havas által kritizált nemzetközi nagyvállalatok szerepét vizsgálja a hazai felzárkózási törekvésekben. Nyiri is alátámasztja, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszak gazdasági motorja a nemzetközi nagyvállalatok hazai leányvállalatai voltak. „A vállalatok a globális tudáspiacon keresik a számukra fontos kutatási eredményeket” – állítja a szerző – „és ezt figyelembe véve hozzák létre [...] a K+F laboratóriumokat” (225. o.). A valóság ezzel szemben inkább az, hogy a létrehozott laboratóriumok nemzetközi kutatói által létrehozott eredményeket hasznosítják. Nyiri kicsit később meg is állapítja: „A közgazdaságtudomány a tudást ma már ugyanolyan termelési tényezőként tartja számon, mint minden korábban ismert egyéb tényezőt” – majd hozzáteszi: „[a] tudás létrehozása nem ölt fizikai testet, hanem az szabadalom, szoftver program, kézirat, vagy más kódolható formában rögzített módon jelenik meg (225. o.). Ez erős túlzás, s bár igaz az, hogy jelentősen megnőtt az infokommunikációs K+F eredmények száma, ugyanakkor nem elhanyagolható számban vannak jelen ma is olyan kutatási eredmények, amelyek „fizikai testet öltve” jelentkeznek. A mereven paradigmatis szemléletmód sajnos ilyen valóságtorzító kijelentéseket eredményezhet. Nyiri Lajos írása ettől függetlenül számos értékes elemzést tartalmaz a K+F külföldi kihelyezéséről, az innovációs követelmények humán feltételeiről, és a nemzetközi vállalatok magyar gazdaságra gyakorolt pozitív hatásáról. Havas és Nyiri írását egymásután olvasva ki-kifoglalhatja saját álláspontját a nemzetközi nagyvállalatok K+F szerepének kérdésében.

Mosoniné Fried Judit tudománypolitikai szempontból vizsgálja a hazai K+F helyzetét. Állítása szerint a hazai K+F lényegét tekintve hasonlóképpen működik, mint 30-40 évvel ezelőtt. Az államnak ma is, a rendszerváltás előtt is, de már a 17. századtól kezdődően is komoly szerepe volt a kutatások támogatásában. Ennek fő oka, hogy az alap kutatások támogatás többnyire az államra marad, ezek nélkül pedig aligha beszélhetünk hatékony alkalmazott kutatásról. Sőt, a szerző Alvin M. Weinbergre hivatkozva amellet érvel, hogy az alap kutatás az egész emberiség számára fontos tudás eredményez, így nem feltétlenül szempont támogatásában az, hogy mennyiben profitábilisak a belőle származó alkalmazott kutatási eredmények. Ezek az érvek jogosnak tűnnek, hiszen számos tudományterület kutatásaiból származó tudása nem, vagy csak nagyon áttételesen eredményez profitot. „Még a leginkább tudásintenzív ágazatokban is inkább fontos tudásháttérrel jelentenek a tudományos eredmények, mintsem közvetlenül alkalmazható inputot” (260. o.) – érvel Mosoniné. A hazai helyzetre jellemző, hogy az unió fejlődő országaival összehasonlításban nálunk a teljes K+F ráfordítás átlag alatti, s ebből különösen alacsony a vállalati szektor ráfordítási hányada, míg a kormányzati szektor átlagot meghaladó módon támogat. Ezekből az adatokból ismét Havas Attila írására kell utalnunk, aki a magyar vállalati K+F támoga-

tásában látja a gazdaság újbóli felpörgetésének lehetőségét. Úgy tűnik, ez a mai K+F helyzet talán legfontosabb kérdése.

A zárófejezet két tanulmány erejéig az információs technológiák hatásait elemzi. Makó Csaba és Illéssy Lajos írása a korábban távmunka néven aposztrofált e-munkavégzés kérdését tárgyalja. Az e-munkavégzés szerepe az elmúlt évtizedben jelentősen nőtt, de mutatkoznak eltérések az egyes szektorok között. A nagyvállalatokra sokkal inkább jellemző az e-munkavégzés, mint a KKV szektorra: „a szervezeti mérettel együtt nő az ICT használatán alapuló e-munkavégzés” (293. o.) – fogalmazzuk a szerzők. A szélessávú internet általánossá válásával ez a fajta munkavégzés egyre népszerűbb lehet a közeljövőben. Az, hogy a KKV-k kevésbé preferálják az e-munkavégzést, adódhat a KKV-k profiljának eltérő jellegéből, de szemléletbeli különbségből is. A hazai kormányzatnak van még tennivalója az e-munkavégzés gazdaságélénkítő hatásának minél szélesebb körű ismertetésében, hiszen hazánk jelentősen elmarad az e-foglalkoztatás terén a régió többi országához képest.

A zárótanulmány Kováts Ildikó munkája, és a digitális műsorszórás médiakultúrára gyakorolt hatásait mutatja be. Viszonylag magas az írni-olvasni tudók aránya a modern társadalmakban – írja a szerző –, de eltekint attól a tényről, hogy hiába a több iskolát végzett ember, mégis igen magas a funkcionális analfabéták aránya. Sokan megbirkóznak a digitális írás-olvasás feladatával, de elfelejtik, vagy el sem sajátítják annak hagyományos változatát. Mások viszont a digitális analfabétizmus csapdájába kerülnek, mivel nincs lehetőségük megismerkedni ezzel a kultúrával. A régi és az új kultúra egymás mellett, szimbiózisban létezik, aki bármelyikből kimarad, lemarad.

Kováts igen jól foglalja össze az IT társadalmi szerepét: „Az információs technikának, eszközöknek társadalmi jövővíziót kell szolgálniuk – legáltalánosabban ez az aktív, tudatos és részvételen alapuló, befogadó társadalom. Politikai téren a transzparencia és a demokrácia fenntartása a cél. A növekvő Információs Társadalom hajtómotorja a közszolgálat, aminek az infrastruktúra felől a tartalomszolgáltatás felé kell elmozdulnia” (312. o.). Az unió egyre inkább felismeri, hogy sokszínű, soknyelvű társadalmának egységesítése felé lépéseket kell tennie ahhoz, hogy a közös célok ne csak a politikusok céljai maradjanak. Ennek elérésében pedig komoly szerep juthat az infokommunikációs technológiáknak, és az általuk teremtett virtuális és valós kulturális tereknek. A digitális műsorszórás is a sajtószabadság és az aktív civil társadalom kiépítése felé tett fontos lépések egyike. „A hagyományos közszolgálati műsorszórás mellett kirajzolódik látszik az információs közszolgálat egy teljesen új koncepciója is, amely az állam, a közszféra tájékoztatási kötelezettségeihez és közinformációk nyilvánosságának követelményéhez kapcsolódik, de ezt nem a hagyományos médián keresztül, az újságírók közvetítésével kívánja teljesíteni, hanem közvetlen nyilvánosságra hozatallal” (320. o.). Az újságírók kontrollszerepe persze továbbra is megmarad, hiszen a közvetlen nyilvánosság sem működik társadalmi kontroll nélkül. Sikerült-e a demokratikus intézményekbe vetett hitet visszaadni a civil társadalomnak? Úgy tűnik, ez az ICT szektor és az (információs) társadalomtudósok nagy kihívása.